

Postihuje to především určité kategorie pracovníků, které dříve nebyly na takový status levné pracovní síly zvyklé (socialistický režim uměle posunul, deformováním mzdových relací i mzdovou nivelizací, celé profesní kategorie a celá odvětví ze sekundárního na primární pracovní trh). Platí to zejména o nízkokvalifikovaných pracovnících.

Z územního hlediska je nezaměstnanost rozprostřena nerovnoměrně. V protikladu k situaci velkých evropských měst jsou česká a moravská velkoměsta (vedle Prahy i Brno, České Budějovice, Hradec Králové, Plzeň, Zlín) charakterizována velmi nízkou nezaměstnaností (ranitou je Praha, kde se míra nezaměstnanosti točí stále kolem jednoho procenta) a to i města s převládajícím průmyslem 19. století (klasické strojírenství, textil). Clusterová analýza okresů podle vývoje míry nezaměstnanosti v období 1991–1996 (viz též Mareš – Rabušic, 1994) vydělila jako problematické zejména okresy Bruntál, Karvinou, Nový Jičín, Přerov, Šumperk (po svém vzniku sem zapadá i okres Jeseník) na severní Moravě, Třebíč a Znojmo na jižní Moravě a Louny v Čechách. Analýza podle okresů je ovšem do jisté míry zavádějící. Vysokou nezaměstnaností (s vysokým podílem dlouhodobé nezaměstnanosti) jsou postiženy spíše mikroregiony (ať již uvnitř okresů, nebo přesahující okresní hranice).²⁴

Otázky a cvičení:

1. Co je předpokladem existence nezaměstnanosti?
2. Co je to masová nezaměstnanost?
3. Proč měla nezaměstnanost 30. let takový účinek?
4. Které skutečnosti vedly k masové nezaměstnanosti 80. let?
5. Múst se i Česká republika obávat masové nezaměstnanosti? Proč ano či proč ne?

IV. TRH PRÁCE, JEHO SEGMENTACE A ROVNOVÁHA NA TRHU PRÁCE

- IV.1 Pracovní trh
- IV.2 Primární a sekundární trh práce
- IV.3 Formální a neformální trh práce
- IV.4 Externí a interní trh práce
- IV.5 Handicapy pracovní síly na trhu práce
- IV.6 Marginalizace na trhu práce
- IV.7 Trh práce a proces globalizace

²⁴ Blíže se problémem trhu práce v ČR zabývají Večerník (1997) a Sirovátko (1997).

III. UČESIA K MASOVĚ NEZAMĚŠTNANOSTI – GENEZE NEZAMĚŠTNANOSTI A PŘÍSTUPU SPOLEČNOSTI K NEZAMĚŠTNANÝM

- III.1 Prameny
- III.2 Vynořeni se masové nezaměstnanosti
- III.3 Zkušenosť krize 30. let: výzva demokratickému kapitalismu
- III.4 Československá předválečná zkušenosť
- III.5 Vývoj nezaměstnanosti v poválečné Evropě
- III.6 Změny ve struktuře zaměstnanosti
- III.7 Konec snu o plné zaměstnanosti
- III.8 Fenomén masové nezaměstnanosti
- III.9 Dlouhodobá nezaměstnanosť
- III.10 Technologie a restrukturalizace ekonomiky
- III.11 Masová nezaměstnanosť, nebo masové spotřebovávání
- III.12 Nezaměstnanosť a ekonomický růst
- III.13 Vývoj nezaměstnanosti v České republice po roce 1990

III.1 Prameny

Podoba nezaměstnanosti, stejně jako obsah její reflexe společnosti, se v průběhu historie měnila. Kde tato historie začíná? Jak poznamenává *Williams* (1976:282), má význam hovořit o nezaměstnanosti jen tam, kde jsou práce a pracovní vztahy široce založeny na konceptu zaměstnanosti a práci se rozumí placené zaměstnání jakožto produkt vývoje kapitalistických ekonomických vztahů. Tam, kde takový koncept zaměstnanosti neexistuje, tam nejsou nepracující osoby chápány jako nezaměstnané. Tak tomu bylo po celý středověk, v jehož průběhu se nehovořilo o nezaměstnaných, ale o chudých. Osoby, které bychom mohli z dnešního pohledu označit v tehdejší společnosti za nezaměstnané, byly chápány jako součást masy chudiny. Nezaměstnanosť v dnešním významu slova totiž předpokládá, jak konstatuje *Garraty* (1978), určitou směsicí svobody a závislosti. Pouze ti, kdo pracují za mzdu (mají svůj příjem z práce), kdo mohou svobodně skončit svoje zaměstnání z vlastního rozhodnutí a kdo mohou být také zároveň zaměstnání zba- veni někým jiným, se mohou stát nezaměstnanými.

V tradiční společnosti produkující pro naturální spotřebu, ani v otrokářské společnosti, kde otroci nemohli ztratit svou práci (k níž byli naopak fyzicky nuceni), ani ve feudální společnosti, kde nevolníci byli připoutáni ke svému feudálnímu pánovi řadou povinností, které na druhé straně zakládaly jejich nároky na ochranu z jeho strany (a v níž existovala alternativnosť příjmů), ani v centrálně plánované ekonomice není masová nezaměstnanosť myslitelná. Všechna dostupná pracovní síla je v principu do výrobních jednotek přidělována mimotřížními mechanismy. *Kumar* (1984) poznamenává, že pojem nezaměstnanosti jako masového fenoménu je v myšlení západních společností relativně novým pojmem, spojeným s rozvojem tržního hospodářství. Klíčovým bodem byla v tomto ohledu průmyslová revoluce, která:

- způsobila, že prakticky celý příjem je získáván pouze na trhu práce a většina služeb a zboží je distribuována prostřednictvím trhu (existenční, fyziologická závislosť);
- současně vedla k identifikaci významné a odměňované práce s formálním zaměstnáním (psychologická a sociální závislosť).

To mělo za následek, že úspěch či neúspěch na trhu práce se stal kardinálním existenčním problémem a ve vztahu k všudypřítomnosti trhu i problémem masovým.

III.2 Vynořeni se masové nezaměstnanosti

Jones (1982:27) uvádí, že od první průmyslové revoluce někdy od roku 1780 míra nezaměstnanosti v Británii stále kolísala. Do roku 1860 nebyla ovšem ve Velké Británii čísla týkající se nezaměstnanosti shromažďována a relativně přesná čísla existují teprve od roku 1920, od kterého jsou sledována a zaznamenávána odbory. Na počátku minulého století se odhaduje míra nezaměstnanosti kolem 30 %, pro konec století vypovídají odhady pro Británii, podle *Kumara*, spíše o nižší hladině nezaměstnanosti (3–6 % v dobách konjunktury a 7–10 % v obdobích cyklických krizí). Je to méně i v poměru k velkým krizím našeho století (30 % v letech 1930–1933). Nízkou míru nezaměstnanosti koncem 19. století lze ovšem zčásti přičíst na vrub postupné eliminaci dětské a ženské práce prostřednictvím tehdy přijímaných zákonů o vzdělávání a ochraně dětí.¹ V USA

¹ Dětská práce byla například ve Velké Británii v období 1780-1840 zcela legální, z de facto až v roce 1933 (Children and Young Persons' Act).

byla na přelomu století nezaměstnanost relativně nízká, neboť osídlování západu umožňovalo hru s nenulovým součtem – hru, v níž mnozí získávali, aniž to muselo být neúspěšné. Navíc byly Spojené státy tehdy více zeměmi farmářů a samostatně vydělávajících osob než námezdních pracovníků. Podle odhadů zde byla nezaměstnanost v období 1870–1880 přibližně kolem 10 % a v následujícím období do roku 1900 asi na úrovni 4 %. Tak jako tak, od počátku průmyslové revoluce se problém nezaměstnanosti stává permanentním. Odmyslíme-li si od posledních dvou set let třicet let plné zaměstnanosti v letech 1945–1974 a čtyřicet let válek, zůstává stořícet let střídání vysoké a nízké úrovně zaměstnanosti. Zkušenost s masovou nezaměstnaností jako významným sociálním jevem se v tomto období koncentruje zejména do období 1890 až 1930 a znovu se objevuje v průmyslově vyspělých zemích Evropy a v USA počátkem 70. let.

Poprvé se staly nezaměstnanost a sociální konsekvence nezaměstnanosti hlavními sociálními problémy na přelomu 19. a 20. století. V tomto období není nezaměstnanost ovšem ještě chápána jako jev vnitřně a bytostně patřící k tržní ekonomice. Je považována na spíše za lokalizovanou krizi. Přesto dochází ke konci 19. století k prvním vážným politickým a veřejným debatám na téma nezaměstnanosti. Byl to také čas počátků státních institucí zprostředkujících práci i celonárodních a státem garantovaných systémů pojištění pro případ nezaměstnanosti. Zlomem byla především první světová válka. Ta sice nezaměstnanost prakticky odstranila, ale po jejím skončení následoval růst nezaměstnanosti v letech 1920–1921, jenž znamenal počátek deprese, která se dramaticky opakovala a vyvrcholila v třicátých letech.

III.3 Zkušenosť krize 30. let: výzva demokratickému kapitalismu

Krize a nezaměstnanost 30. let představovaly kulturní šok, s kterým se ještě dlouhá léta vyrovnávaly ekonomické i politické systémy ve všech průmyslových zemích. Ostatně i požadavek plné zaměstnanosti, chápáný jako jeden z klíčových bodů ideologického ospravedlnění nejen komunistického systému, ale i robustního sociálního státu, se hojně odvolával na masovou traumatizující zkušenost nezaměstnanosti 30. let, která vedla k hlubokému poklesu životní úrovně nejširších společenských vrstev. Vymoření se masové nezaměstnanosti bylo chápáno jako výzva životaschopnosti demokratického kapitalismu a s tímto krize padl daleko do budoucnosti. Šok byl tak hluboký, že ještě v roce 1943 píše britský *Economist*: „Jestliže liberální demokracie a plná zaměstnanost nejsou slučitelné, pak to bude liberální demokracie, co zmizí“ (Taylor, in: Urwin – Paterson 1990). Zajištění plné zaměstnanosti se na dlouhá léta stalo cílem i kritériem úspěšnosti většiny evropských vlád.²

Kumar (1984) k tomu poznamenává, že do třicátých let ještě panovalo přesvědčení, že nezaměstnanost je cosi jako nemoc, dítěti neduh a zdravém těle národa. V třicátých letech se v povědomí veřejnosti i v dílech mnoha autorů nezaměstnanost stává symbolem celé společnosti. I ve středních vrstvách, méně dotčených nezaměstnaností, se pomalu prosazuje představa, že nezaměstnanost je plodem sociální situace způsobené silami, nad nimiž člověk nemá kontrolu. Nikoliv tedy důsledkem takových osobních charakteristik nezaměstnaných, jako jsou nechuť k práci, lenivost, neschopnost či neprozřetlivost. I když i taková představa ve vrstvách málo dotčených masovou nezaměstnaností

2 Není bez souvislosti, že tento požadavek je opřen o teorii, kterou předložil J. M. Keynes ve své knize *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz* v roce 1936, tedy po zkušenosti „velké krize“.

(ale i tam, kde je nezaměstnanost reálnou hrozbou) dosud přetrvává. Od 30. let tohoto století je nezaměstnanost chápána již ne jako pouhý dítěti neduh, ale jako rakovina pro-růstající celou společností a ohrožující její současnost i budoucí stabilitu. Současně se těžiště přístupu společností a jejich institucí přenáší z oblasti sociální politiky a sociální práce do oblasti ekonomické politiky.³

III.4 Československá předválečná zkušenost

Československo bylo postiženo odboytovou krizí spojenou s nezaměstnaností hned počátkem 20. let, ale situace se v dalších letech vyvíjela, až do 30. let, relativně příznivě. Nezaměstnanost v průběhu krize 30. let však zasáhla Československo plnou silou. Dlouho-trávající trauma, které s tím bylo spojeno, se stalo v české společnosti pevným základem popularity ideologie plné zaměstnanosti za každou cenu. A to takovým výrazným způsobem, že odvolávání se na ni zůstalo jedním z mála faktorů, které ještě ke konci 80. let legítimovaly komunistickou moc v očích paternalisticky nalaďené české populace. Krize 30. let dopadla na československou ekonomiku tvrdě a postihla celý její průmysl, závislý z velké části na úrovni osobní spotřeby a na exportu. Podle dobových údajů (Kříž 1934) byly těžba a zpracování dřeva spolu s chemickým a keramickým průmyslem v roce 1932 omezeny oproti předchozímu roku o 30 %, sliářský průmysl pracoval dokonce jen na 25 % své výrobní kapacity. Kříž uvádí, že v letech 1928–1929 bylo v Československu asi 50 tisíc nezaměstnaných, ale jejich počet se v roce 1930 zvýšil na 70 tisíc a v roce 1933 překročil 700 tisíc osob. Odhaduje-li se tehdejší počet dělníků asi na 3,25 milionu osob, pak z nich byla bez zaměstnání prakticky pětina. Průměrným rodinám jejich nezaměstnanost dotýkala asi 3 milionů osob (přibližně 20 % populace).

Geograficky byl výskyt nezaměstnanosti v tehdejším Československu nerovnoměrně rozdělen. Nejlépe vycházely zemědělské okresy, což bylo dáno buď tím, že krize postihla zemědělství méně intenzivně, nebo tím, že zde existovala vysoká skrytá nezaměstnanost.⁴ Nejhorší dopady pohraniční české i moravské okresy s převahou průmyslu odkázaného na vývoz. Ten byl totiž krizí zasažen více než průmysl produkující zboží pro domácí potřebu. Postižené okresy se vyznačovaly převahou německého obyvatelstva, které tak bylo zasaženo krizí a nezaměstnaností více než česká většina. Tato skutečnost nepochybně přispěla k pocitům diskriminace a následně k formování či posílení negativního postoje německé menšiny k Československé republice.

Specifickým rysem nezaměstnanosti v 30. letech bylo i to, že nejen klesal počet zaměstnaných osob, ale klesaly i jejich mzdy. To bylo v intencích liberalistického konceptu trhu, neboť s pracovní silou se takto zacházelo striktně jako s jakýmkoliv jiným zbožím (s rostoucí nabídkou klesala její cena). V tomto období je také doložen přesun množství dělníků z lépe placených skupin do hůře placených. Výsledek ovšem mluvil spíše ve prospěch Keynesova schématu, protože ani tento pokles mezd nevedl k růstu

3 Chronologicky je totiž primární reakcí společnosti na nezaměstnanost snaha vyrovnat se s ní pomocí podpor. Ať již založených na různých systémech vzájemnosti, či na systémech privatně či státem garantovaného pojištění, nebo na dávkách poskytovaných charitativními organizacemi a sociálním státem.

4 Možná i to je jeden z důvodů silné pozice agrární strany v celém průběhu existence první republiky.

nabídky pracovních míst a k zaměstnanosti. Jen pro ilustraci, v roce 1931 klesly mzdy ve sklárnách o 15 %, v cíhelnách o 20 %, v kovoprůmyslu o 25 %, v kaolínkách, keramičských podnikcích, obuvnickém průmyslu a brusnách o 30 %, v chemickém průmyslu o 40 % (Kříž 1934). Nezaměstnanost tak znamenala výrazný pokles životní úrovně často na hranici strádání. Nešlo jen o pokles příjmů obyvatele v důsledku ztráty výdělků po propuštění ze zaměstnání či v důsledku poklesu mezd, ale i o disproporci mezi vývojem výše příjmů a výše životních nákladů. Zpočátku klesaly spolu s příjmy i životní náklady, ale v roce 1932 se otevřely cenové nůžky mezi indexem životních nákladů a indexem mzdových sazeb (pokles indexu životních nákladů se zpomalil). Dávky sociálního státu byly přitom malé a za daného stavu rozvoje sociálního státu mohla být podporována pouhá čtvrtina nezaměstnaných.

III.5 Vývoj nezaměstnanosti v poválečné Evropě

V poválečné Evropě se dosti dlouhou dobu dařilo udržovat plnou zaměstnanost. Prakticky až do 60. let nepřekračovala míra nezaměstnanosti v průmyslově rozvinutých zemích 3–4 %, což bylo v té době chápáno jako normální frikční či přirozená nezaměstnanost. V této situaci nebyla velkým problémem ani dlouhodobá nezaměstnanost, neboť jak uvádí Deacon (1981:67), počet dlouhodobě nezaměstnaných byl tehdy zanedbatelný. Bylo to dáno řadou faktorů, zejména poválečnou rekonstrukcí ekonomik těchto zemí technologickým rozvojem a odvětvovými přesuny pracovní síly spojenými s novými výrobky stimulaujícími masovou spotřebu a tedy i souhrnnou poptávkou. Dále prudece se rozvíjícím sektorem služeb, včetně těch služeb, které byly spojeny se sociálním státem a veřejnou ekonomikou vůbec. Růst služeb měl velkou absorpční schopnost a zvláště v 60. letech úspěšně eliminoval problémy exodu pracovní síly z průmyslu. Vedle trvalého ekonomického růstu v těchto letech přispívaly k udržování tohoto stavu i některé příznivé sociodemografické tendence. Především se mimo trh práce držela velká část žen a lidé odcházeli do důchodu jako do finančně dobře zajištěného zaslouženého odpočinku.⁵

K obecným rysům dnešní nezaměstnanosti a k obecnému charakteru jejího vývoje patří zejména následující skutečnosti:

- Nezaměstnanost (míra nezaměstnanosti) má tendenci v čase se měnit, přičemž některé změny jsou krátkodobé (rychle se obnovuje původní stav), jiné jsou dlouhodobého charakteru (např. velmi nízká úroveň nezaměstnanosti v 60. letech).
- Nezaměstnanost varuje více v porovnání mezi jednotlivými fázemi ekonomického cyklu než uvnitř těchto fází (roční variace jsou podstatně více dlouhodobějším kolísáním ekonomického vývoje než krátkodobým). Ovlivňuje ji silně i šoky, kterým je ekonomický cyklus v dnešní době vystavován (např. ropné krize), ale i změny sociálních institucí působících na trhu práce (zejména systémů podpor v nezaměstnanosti, kolektivního vyjednávání, týkajícího se mzdových podmínek): nezaměstnanost není určena jen poměrem poptávky a nabídky na trhu práce.

5 Není bez zajímavosti, že celková nižší míra nezaměstnanosti v Japonsku – ve srovnání se Západní Evropou a USA – se spojuje i s časnějším odchodem japonských pracujících do důchodu. V době rapidně stárnoucí populaci průmyslově vyspělých zemí se ovšem toto řešení jeví problematické (dramaticky se mění poměr mezi produktivní a neproduktivní částí populace).

V Evropě se stala nezaměstnanost v 70. letech masovou s velkým podílem nezaměstnanosti dlouhodobé (téměř polovina nezaměstnaných) a tento stav od té doby přetrvává.

V mnoha zemích vzrostla nezaměstnanost ve vztahu k nabídce volných míst a je otázkou, zda jde o nepoměr mezi požadavky na strukturu a kvalitu pracovní síly a jejími reálnými charakteristikami (věkem, kvalifikací, speciálními znalostmi...), nebo o pokles schopnosti efektivního vyhledávání práce či jejího zprostředkování.

Obecně jsou značné rozdíly v míře nezaměstnanosti mezi jednotlivými zeměmi a uvnitř jednotlivých zemí mezi jejich regiony. Co se týče regionů, riziko vyšší nezaměstnanosti je charakteristické zejména pro ty, kde není rozvinut průmysl, nebo kde dominuje „starý průmysl“ (textil, ocelářství, strojírenství, dolování).

- Jen malou část nezaměstnanosti bychom dnes mohli označit za skutečně dobrovolnou.
- Různé sociální kategorie jsou nezaměstnaností ohroženy v různé míře. Platí to o rozlišení podle sociodemografických charakteristik jako jsou věk (vyšší riziko velmi mladých a starších osob), pohlaví (vyšší riziko žen), ale i z hlediska míry vzdělání a kvalifikace (vyšší riziko málo vzdělaných a málo kvalifikovaných), či z hlediska profesních skupin (vyšší riziko dělníků, ale i některých konkrétních profesí).

III.6 Změny ve struktuře zaměstnanosti

Je zde asi na místě připomenout vymezení ekonomických sektorů australského ekonoma Clarka, navržené v 30. letech novozélandským ekonomem Fisherem. Na tomto základě se rozšířilo rozlišení mezi primárním (zemědělství a činnosti související přímo s využíváním přírodních zdrojů), sekundárním (průmysl a činnosti nevyužívající přímo přírodních zdrojů a produkující zboží schopné transportu) a terciárním sektorem (průmyslové a neprůmyslové služby, doprava, veřejná správa). Když se pojetí služeb postupně ukázalo jako příliš široké (setkávaly se zde opravy aut s opravami počítačů, turistikou, lékařskou péčí a vzděláváním), začalo se hovořit i o kvartérním sektoru (z terciárního sektoru se vydělily nehmotné služby spojené s produkcí symbolických objektů, jako jsou vzdělávání, komunikace, bankovnictví, sociální práce, umění ap.).

Z hlediska zaměstnanosti a nezaměstnanosti má velký význam historická změna váhy jednotlivých sektorů, jejich podílu na zaměstnávání ekonomicky činných osob a na rozsahu a struktuře nabízených pracovních míst. Historický trend směřuje od primárního ke kvartérnímu sektoru. Francouzský sociolog Mandras ve své knize *Konec rolnictva* (1970) konstatuje, že odchod milionů rolníků z venkova po druhé světové válce představoval jeden z nejvýznamnějších procesů v sociální struktuře poválečné Francie (rolnictvo zmizelo nejen jako masa obyvatele, ale i jako autonomní civilizace). Toffler (1980) hovoří o třech vlnách. Atributem první byla země jako základ decentralizované ekonomiky (každá komunita produkovala pro svou potřebu). V druhé vlně vytvořila průmyslová revoluce novou civilizaci dotýkající se všech aspektů lidského života. Jejími skrytými kódy byla standardizace (výrobní i práce), specializace (odstranění rozdílnosti životních stylů, ale prohloubení rozdílnosti ve sféře práce), synchronizace (drahé stroje

6 Jones (1982:18) uvádí, že nová technologie, používaná britskými farmáři v 17. a 18. století, umožnila pokles podílu pracovníků britského zemědělství na celkové pracovní síle ze 75% koncem 16. století na 50% v polovině 17. století, na 25% v polovině 19. století a na 3% v polovině 20. století.

životních stylů, ale prohloubení rozdílnosti ve sféře práce), synchronizace (drahé stroje nemohou zahálet, a proto vnucují pracovníkům svůj rytmus), koncentrace, centralizace, maximalizace. Třetí vlna je spojena se zpracováním a distribucí informací (informační společnost). Pracovníci se v ní mění ze specialistů v univerzalisty, kteří se dokáží pružit a adaptovat na proměnlivost informační společnosti. Od farmářů k průmyslovým dělníkům, od průmyslových dělníků k úředníkům a profesionálům⁷ pracujícím většinou s informacemi, to je Tofflerova krátká historie Spojených států.

Informační či postindustriální společnost, o které hovoří Toffler, se vyznačuje novou strukturou pracovních míst a novými požadavky na pracovníky. Skutečnost, že se v této společnosti stávají rozhodujícími faktory výroby znalosti, vědomosti a informace, má dva základní důsledky pro zaměstnanost. Na jedné straně klesá podíl prací, při nichž byla živá práce nahrazena stroji (práce kapitálově náročné). Současně však, na druhé straně, dochází k poklesu zájmu o polokvalifikovanou a nekvalifikovanou sílu, a to v sektoru klasických služeb, který v poválečném období s úspěchem absorboval značnou část těchto pracovníků, uvolňovaných z průmyslových odvětví. Zaměstnanost v službách dominuje,⁸ avšak absorpční schopnost služeb postupně slábne. Nová informační technologie vytváří dilema: buď povede k expanzi nových typů práce, nebo vyloučí na technologii, nebo k vytváření masové rezervní armády nezaměstnaných. Pro tože se ekonomika stává rostoucí měrou závislá na informacích a stále více osob s zaměstnává jejich sběrem, zpracováním, archivováním a oživováním, roste význam vzdělání pro získání bezpečného a uspokojivého zaměstnání. Spolu s rostoucími požadavky na flexibilitu pracovníků v průběhu jejich pracovní kariéry to má dopady jak na stav nezaměstnanosti, tak i na strategie, které je nutno k překonání tohoto stavu volit. Jedná se především o rozsáhlou reformu vzdělávacích systémů a o rozvoj rekvalifikace jakož i o rozvoj aktivit služeb zaměstnanosti, zaměřených na poznání situace na trhu práce a distribuci osob na tomto trhu (včetně rozmachu pracovních poradenství). Tyto služby navíc mají jedinečnou schopnost zvládat nepřetržitost požadovaných změn jejich profesního zaměření, plynoucích z logiky informačních společností, která mění „kariéru člověka v profesi“ v „trajektorii po sobě následujících profesí“. Pro informační společnost je totiž nezbytností neustálé přelévání pracovních sil (problém permanentního nalézání uplatnění), které může vést k rozsáhlé nezaměstnanosti, jestliže společnost nebude disponovat účinným vzdělávacím systémem, který lidem poskytne možnost celoživotního vzdělávání, a zvýší tak jejich přizpůsobivost podmínkám ve stále se měnícím světě zaměstnání. Stejně tak jim pomůže zvládnout to, co Toffler (1980) nazývá stres z budoucnosti (obava ze stálých změn).

⁷ Profesionálové, neboli „professionals“, jsou v sociologii terminus technicus. Jde o osoby s profesní, které vyžadují pro svůj výkon vysokou kvalifikaci (vzdělání) a jejichž výkon je obvykle upraven kodexem, stráženým profesní asociací (lékaři, právníci, ap.).

⁸ Polovičnicko podílů z celku pracovní síly dosahuje sektor služeb v Austrálii v roce 1945, v USA v roce 1947, ve Velké Británii v roce 1948, ve Švédsku v roce 1960, v Německu v roce 1972 a v Japonsku v roce 1974 (Jones 1982). V zemích ES dnes služby absorbovaly kolem 60 % celkového počtu zaměstnaných, nejvíce v Dánsku a Nizozemí (70 %). Přitom rozvinutější země soustředí nejvíce pracovníky služeb v bankovníctví, pojišťovnictví, veřejné správě, vzdělávání a zdravotnictví, zatímco pro méně rozvinuté země je charakteristický spíše vysoký podíl maloobchodu a hotelových služeb.

III.7 Konec snu o plné zaměstnanosti

Ve většině průmyslově vyspělých zemích se dávalo v letech 1948–1966 udržovat plnou zaměstnanost, ale již od 60. let začala nezaměstnanost pozvolna růst a při každé nové recesi byl vrchol nezaměstnanosti vyšší než v předchozí. V recesi 1970–1972 stoupla nezaměstnanost nad hranici považovanou za stav plné zaměstnanosti a nadále rostla. Poválečný sen o plné zaměstnanosti tak skončil krizí 70. let. V zemích Evropského společenství se registrovaná nezaměstnanost zvyšovala v 70. letech oproti 60. letům dvojnásobně a k analogickému zdvojnásobení míry nezaměstnanosti došlo i ve Spojených státech a v Japonsku. I když se některým menším zemím v Evropě podařilo udržet nízkou míru nezaměstnanosti, bylo to dáno jejich specifickými podmínkami (Švýcarsko, ale i Rakousko). Celkově se ve vyspělých průmyslových zemích masová nezaměstnanost stala od 70. let běžným jevem. Od vrcholu dosaženého v polovině a koncem 80. let sice míra nezaměstnanosti ve vyspělých průmyslových zemích klesá, avšak například v 19 regionech Evropského společenství stále přesahuje 15 %. V roce 1989 bylo z celkové populace zemí Evropského společenství asi 12,7 milionů nezaměstnaných. Průměrná míra nezaměstnanosti zde byla 9,0 %, u osob mladších než 24 let však dosahovala 17,4 %. Mezi muži činila 7,0 %, mezi ženami 11,9 % (mezi mladými muži 14,9 % a mezi mladými ženami 20,1 %). V roce 1997 se stále míra nezaměstnanosti v těchto zemích pohybuje kolem 10 %. Je to dáno tím, že vyspělé průmyslové země jsou dnes konfrontovány s novými problémy, které ovlivnily celou strukturu jejich ekonomik a spolu s tím i strukturu pracovního trhu a situaci na něm (viz též pasáž o globalizaci ekonomiky).

Engbersem se Schuytem a Timmerem (1990) to ilustrují na příkladu Nizozemí, kde od roku 1970 postupně klesal počet pracovních míst. Zatímco v období před rokem 1970 stoupl tento počet z počátečních 3,5 milionů v roce 1947 na 4,2 milionů v roce 1960 a ještě na 4,7 milionů v roce 1970, o deset let později klesl na 4,6 milionů. Ještě výrazněji se to projevilo, vzemli-li se v úvahu nejen počet pracovních míst, ale i počet pracovních dnů a hodin. V období 1960 až 1980 byla ztráta pracovních míst, ve průměru způsobená nástupem nové technologie částečně vyrovnávána růstem zaměstnanosti ve veřejném sektoru. Od roku 1980 ovšem i zde dochází k úbytku pracovních míst. Schuyt (1991) k tomu poznamenává, že jen málokdo si přitom uvědomil, že v krizových letech 1982 a 1983 dosáhlo Nizozemí stejné míry nezaměstnanosti jako za velké krize 30. let. Na začátku 90. let se přitom podíl nezaměstnanosti nadále udržuje na vysoké úrovni, zatímco koncem 30. let v důsledku oživení a částečně i militarizace ekonomiky klesl. Zároveň s růstem míry nezaměstnanosti vzrostl v Nizozemí koncem 80. let i počet a podíl dlouhodobě (více než 2 roky) nezaměstnaných ze 68 tisíc (10 % z celku nezaměstnaných) v roce 1982 na 230 tisíc (35 %) v roce 1989. Nezaměstnanost se od té doby stává trvalým jevem nizozemské společnosti.⁹

Vysoká nezaměstnanost měla ovšem v 70. a 80. letech na populaci menší dopad než analogická situace v 30. letech. A to nejen díky rozvinutému sociálnímu státu s podporami. Zajišťujícími minimální příjem namísto nouzových vysoce vydatných jídel. Nezaměstnanost je i dnes břídmě, ale neznamená životní ohrožení, jaké poznala 30. léta, kdy i tak nízký životní standard u nezaměstnaných klesal až na čtvrtinu výchozího stavu. Situace

⁹ Každý sedmý Holanďan má také osobní zkušenost s vlastní nezaměstnaností delší jak 1 rok (Možný:1991).

je lepší i díky zvýšení životního standardu v poválečných letech (úspory a majetelů umožňují lepší přežití období nezaměstnanosti), participaci žen na pracovním trhu (rodina není závislá na jediném příjmu), většímu dopadu nezaměstnanosti na mladé lidi (nezažili si dosud rodiny a mohou být podporováni rodiči nebo drženi na studiích, jeví se odkladem vstupu na trh práce) než na živitele rodin.¹⁰ Ale také díky mnoha programům pro vytváření nových pracovních míst a programům rekvifikace, stejně jako díky obecně relativně většímu územnímu rozptylu nezaměstnanosti.

III.8 Fenomén masové nezaměstnanosti

V 90. letech ovlivňují zaměstnanost v Evropě i v mimoevropských průmyslově vyspělých zemích zejména šíření nových technologií, expanze světového trhu a tím spojený růst významu mezinárodní konkurence. Navzdory růstu produkce a životního standardu většina populace přibýlo nezaměstnaných. Růst masové nezaměstnanosti je dán ekonomickou depresí, která vedla k poklesu produkce, zaměstnanosti a kupní síly, tedy zpěmě i odbytu. Po dlouhém poválečném období rychlého růstu dochází k menší ekonomické aktivitě, což vytváří v určitých odvětvích a regionech přebytek pracovní síly. Stále více však v nové situaci dominují strukturální příčiny nezaměstnanosti, které jsou dnes silnější než vliv cyklické povahy ekonomického růstu. S cyklickým poklesem poptávky po práci a přebytkem její nabídky jsou spojeny jen volně. Strukturální nezaměstnanost je dána zejména technologickým pokrokem. Ten si vyžaduje flexibilnější pracovní sílu, přizpůsobující se rychle změnám po poptávce určitého typu práce. Někteří autoři přitom poukazují na to, že se pracovní síla stává naopak v téměř období méně flexibilní.¹¹ Tak vzniká a je posilována disproporce mezi strukturou poptávky a nabídky práce na pracovním trhu, ústící v masovou nezaměstnanost.

Dobou zlomu byla v Evropě i v USA 70. léta. Hlavním impulsem byla ropná krize, ale do hry tehdy plně vstoupily i další faktory, které ve svém souhrnu zvrátily dosavadní stav a znamenaly nutnost rozloučit se s plnou zaměstnaností. V posledních 15 letech rostla nezaměstnanost zejména v evropských zemích. Průměrná míra nezaměstnanosti v zemích ES byla v roce 1994 asi 12 %, v postkomunistických zemích střední a východní Evropy pak ještě vyšší (z průmyslově vyspělých zemí si nižší míru nezaměstnanosti udržují zejména USA a Japonsko).¹²

Vysoká míra nezaměstnanosti v Evropě je vysvětlována jako problém: 1. agregované poptávky, která klesá jak díky nutnosti krátit veřejné investice a výdaje v boji proti rostoucím deficitům státních rozpočtů a ve snaze kontrolovat inflaci, tak i díky důsledkům globalizace ekonomiky (výroby i obchodu), která konfrontuje stále silněji Evropu na světovém trhu s konkurencí levnějšího zboží odjinud; 2. vysokých pracovních nákladů a to nejen vysokých mezd, ale i vysokých nemzdových pracovních nákladů, plynoucích

10 Ze studie *Jahodové, Lazarsfelda a Zeisla* (1933) vyplývá, že v rakouském městě Marienthal (kde jejich výzkum v letech 1931–1932 probíhal) nebyl ve třech čtvrtinách rodin zaměstnan žádný z jejich členů. Dnes postihuje nezaměstnanost více mladistvé a ženy (to je také jistý metodologický háček porovnávání míry zaměstnanosti ve 30. a 80. letech), a tak počet rodin odřiznutých zcela od možnosti získat alespoň část příjmů prostřednictvím trhu práce nedosahuje zdaleka té výše jako v 30. letech.

11 Připisují to mimo jiné i sociálnímu státu a ochraně, kterou sociální stát pracovní síle poskytuje.

12 Dlouhodobá řada měr nezaměstnanosti ve vybraných zemích je přílohou této knihy.

zejména na udržování hypertrofovaného sociálního státu; 3. demotivujícího vlivu sociálního státu (zejména štedrých podpor v nezaměstnanosti)¹³ na hledání práce; 4. mzdové neprůžnosti jako následkem toho, že mzda není výsledkem hry tržních sil, ale vyjednávání¹⁴ mezi zaměstnavateli a odbory; 5. diskriminace některých kategorií obyvatelstva (etnických skupin, ale i žen, starých lidí a dalších).

Celkově nezaměstnanost prohlubují takové trendy jako:

- úpadek průmyslové výroby, související s tím, co někteří autoři nazývají přechod k postindustriální společnosti (nezaměstnanost postihuje zejména země a regiony orientované na tradiční průmyslovou výrobu¹⁵);
- zavádění nové technologie, která dělá člověka přebytečným nejen v přímé výrobě, ale i v jejím řízení, v administrativě a v části služeb (computerizace, robotizace a další *high-technology*); významným faktorem se přitom stává skutečnost, že pracovníci vytlačeni *technikou* často nenacházejí zaměstnání ani při expandující produkci;
- v případě určitých konkrétních zemí (postihlo to například Velkou Británii) pokles podílu na světovém obchodu;
- růst nadnárodních společností, rozdělovajících zdroje z globálních, nikoliv národních hledisek (umožňuje například kombinovat nízké mzdy v některých zemích s nejvyšší technologickou produktivitou);
- růst nových silných národních ekonomik a jejich vstup na světový trh; vzrůstající mezinárodní konkurence v průmyslových odvětvích, na nichž byla tradičně založena prosperita západoevropského a amerického průmyslu;
- nasycení domácího trhu zbožím dlouhodobé spotřeby, jehož výroba je důležitá pro udržení ekonomické konjunktury (auta, televizory ap.) do té míry, že jen vzbuzení nových potřeb může dát ekonomice nový impuls. *Offe* (1985:60) v této souvislosti upozorňuje, že poválečný ekonomický rozmach byl spojen s uspokojováním těch potřeb, které se zdají být nyní nasyceny, což mimo jiné vede i k vynoření se a růstu méně spotřebitelsky orientovaných potřeb a preferencí.

III.9 Dlouhodobá nezaměstnanost

V procesu masové nezaměstnanosti se zvýraznily některé tendence. Je to extrémně nerovnoměrná distribuce nezaměstnanosti, koncentrovaná do určitých skupin populace,

13 Co se týče vlivu podpory v nezaměstnanosti na jednání nezaměstnaných a tím i na míru nezaměstnanosti, pak Burtless (1987) uvádí čtyři jeho významné aspekty: 1. přisnost či volnost podminek pro nárok na ni (oprávnění); 2. jejich výše (štedrost); 3. délka trvání podpurného období (například v zemích ES je délka vyplácení podpory 3–4 krát delší než v USA); 4. způsob jejich zajištění proti zneužívání.

14 *Insider-outsider* hypotéza (Rubery, Wilkinson, 1994 či Lindbeck – Snower 1987) předpokládá, že snaha odborů udržet či zvýšit mzdy (které ovlivňují poptávku po pracovní síle a tedy i nezaměstnanost) nebere ohled na nezaměstnané, jakožto z valné části odborově neorganizované pracovníky. Tato snaha může být ovšem mnohdy kontraproduktivní, neboť důsledkem může být přesun výroby do zemí s levnější a méně organizovanou pracovní silou či impuls k náhradě živé práce technikou.

15 V méně rozvinutých zemích je vyšší podíl pracovníků v tzv. starém průmyslu (textil, obuv, konfekce) a celkově nižší zaměstnanost ve službách je navíc soustředěna do klasických služeb spojených s obchodem a turistikou.

jejichž materiální i nemateriální zdroje byly vždy limitovány, a to i v těch nejlepších časech. Především to však je růst podílu (ale i absolutně růst počtu) osob nezaměstnaných dlouhodobě (long-term unemployed). Dlouhodobá nezaměstnanost rostla v posledních letech spolu s růstem nezaměstnanosti, ale zatímco celková míra nezaměstnanosti nyní klesá, podíl dlouhodobě nezaměstnaných v celku nezaměstnanosti se dále zvyšuje. Růst dlouhodobě nezaměstnanosti a zejména její růst i při poklesu celkové nezaměstnanosti jsou novými trendy. V poválečném období byla totiž dlouhodobá nezaměstnanost zanedbatelná a charakteristická spíše jen pro marginální skupiny populace. Dnes postihuje asi 5 % pracovní síly ES (v roce 1988 celkem 7 milionů osob). Zatímco v USA a Kanadě dosahuje dlouhodobá nezaměstnanost podílu kolem 7 % a v Austrálii 23 % z celkové nezaměstnanosti, v zemích ES průměr podílu dlouhodobě nezaměstnaných převyšuje 40 % z celku nezaměstnaných.¹⁶ V roce 1985 se například tento podíl polyboval od nejnižších hodnot v Dánsku (32 %) či Lucembursku (37 %) přes střední hodnoty ve Francii (44 %), Velké Británii a Německu (49 %) po vyšší hodnoty v Itálii (64 %), Irsku (62 %) a Belgii (68 %) a situace se od té doby příliž nezměnila.¹⁷ V některých regionech je podíl dlouhodobě nezaměstnaných v poměru k celkové pracovní síle nad průměrem. Například v severním Španělsku dosahuje 15 % celkové pracovní síly, na Sardinii 14 %, v některých belgických provinciích 11 %. Lidé, kteří jsou bez zaměstnání déle než 1 rok, představují dnes v zemích Evropského společenství asi 45 % z počtu nezaměstnaných.¹⁸

V současnosti se dlouhodobá nezaměstnanost nejen značně rozšířila, ale stává se i obřízým sociálně politickým problémem s multiplikačním efektem délky nezaměstnanosti. Obecně řečeno: čím déle jsou lidé bez zaměstnání, tím menší mají naději práci opět najít. Roste i průměrná délka jednotlivých případů dlouhodobě nezaměstnanosti. Lze to vyčíslit již z růstu podílu osob nezaměstnaných déle než 2 roky v celku nezaměstnaných. Dlouhodobá nezaměstnanost se v zemích ES stala problémem zejména v řadě deprivovaných oblastí a v některých sociálních skupinách (mládež, ale i málo kvalifikovaní dělníci či příslušníci etnických minorit, lidé s handicapem, nekvalifikované ženy ap.). Oproti této situaci představovala v České republice dlouhodobá nezaměstnanost, podle šetření ministerstva práce a sociálních věcí, v roce 1992 asi 17 % z celku nezaměstnaných. Jen polovinu z nich představovali lidé, jejichž šance na trhu práce jsou nízké (osoby se sníženou pracovní schopností, matky s dětmi, zcela nekvalifikovaní pracovníci ap.). Situace v roce 1996 zůstala v podstatě nezměněna (22 % dlouhodobě nezaměstnaných z celku nezaměstnaných).

V případě dlouhodobě nezaměstnanosti je třeba vzít v úvahu, že nejspíše postihuje: – nepružnou, dlouhodobě zaměstnanou pracovní sílu (paradoxně mnohdy platí, že čím déle před ztrátou práce lidé stabilnější pracovní místo, tím hůře se na pracovním trhu uplatňují a tím častěji zůstávají mezi dlouhodobě nezaměstnanými);

¹⁶ Podíl se na tom značnou měrou neschopnost pracovního trhu vsřezbat nové vstupy. Např. Daniel (1990) uvádí, že ve Velké Británii zůstala bez práce déle než 10 měsíců třetina kohorty nastupující na trh práce v roce 1980.

¹⁷ Zdrojem těchto údajů je Labour Force Sample Survey (Ball, 1988).

¹⁸ *Dihooge a Popay* (1987:157) uvádějí, že ve Velké Británii představoval v roce 1985 podíl osob, které byly bez zaměstnání déle než rok, kolem 40 % z celku oficiálně nezaměstnaných.

- nekvalifikovanou pracovní sílu, osoby s nízkým vzděláním (zejména nekvalifikované ženy);
- osoby s kumulovanými osobními a sociálními handicapem;
- příslušníky etnických minorit a imigranty (zejména ve spojení s ostatními handicapem – primárně vzdělanostním a kvalifikačním);
- obyvatele ze zaostávajících a venkovských oblastí;
- zdravotně postižené;
- mladistvé, zejména mladé problémové jedince.

Délku trvání nezaměstnanosti prodlužují krátkodobá nepružnost trhu práce (na straně nezaměstnaných nedostatek informací o možnostech uplatnění na trhu práce), rozdíly mezi strukturou poptávky a nabídky práce (na straně nezaměstnaných absence dovedností a vědomostí, které jsou pro nabízená místa požadovány) a dlouhodobá nepružnost trhu práce (na straně nezaměstnaných neochota k profesní či prostorové mobilitě a překážky, které se této mobilitě staví do cesty).

Dlouhodobá nezaměstnanost má nepříznivé důsledky pro společnost i pro nezaměstnané jedince. K sociálním následkům dlouhodobě nezaměstnanosti pro jedince, jimiž jsou zejména snížení životní úrovně, růst napětí v jeho rodině a v ostatních interpersonálních vztazích, deprese, ztráta motivace a pocit bezmocnosti, přistupují i zvýšené náklady, jež pociťuje společnost. Nároky na státní rozpočet (dávky v nezaměstnanosti a další podpory a sociální služby, ztráty na neodvedených daních a daňových úlevách), nárůst sociálně patologických jevů, nestabilita společnosti. Proto se dlouhodobá nezaměstnanost ocitá v centru pozornosti.

III.10 Technologie a restrukturalizace ekonomiky

Masová nezaměstnanost je obvykle spojována s technologickými změnami ve výrobě a v posledních letech i ve službách. *Leadbeater s Lloydem* (1987:83) dělají paralelu mezi třicátými a sedmdesátými lety. Podle nich byla třicátá léta významným obdobím, v němž se průmysl definitivně uvolnil z technologie založené na využití páry a založil svou sílu na naftě a elektrické energii. Sedmdesátá léta se jim jeví analogickým obdobím, obdobím přizpůsobení se průmyslu novým technologiím, které navíc ovládly nejen průmysl, ale i sektor služeb. Podle jejich názoru existuje jasná souvislost mezi novou technologií a úbytkem pracovních míst. Hovoří se i o technologické nezaměstnanosti, která je důsledkem nové vlny investic spojených s vyšší kapitálovou intenzitou. To ji odlišuje od poválečného období, v kterém vznikala nová odvětví a průmysl jako celek rostl na základě rozšiřování počtu nových pracovníků.¹⁹ Pokles pracovních příležitostí v důsledku technického pokroku je – na rozdíl od jejich poklesu v důsledku vlivu jiných faktorů – prakticky nevratný. Někdy se hovoří o *job reduction*, neboli nezaměstnanosti spojené s mizením pracovních míst či dokonce profesí (strukturní pokles počtu osob potřebných k určité produkci, často až na nulu). Na rozdíl od *work reduction*, neboli nezaměstnanosti spojené s poklesem využití výrobních kapacit, jde o nevratný proces. Zrušená místa mizí nenávratně, zatímco v případě *work reduction* jsou po překonání

¹⁹ *Jones* (1982) tvrdí, že nová technika neznamenala v historické perspektivě nikdy absolutní nárůst zaměstnanosti, jako spíše jen přesun části pracovní síly ze starých odvětví do nových.

odbytové krize znovu obnovována a výrobní kapacity mohou být opět využívány v plném rozsahu.

Kvalitativně novým a klíčovým faktorem ekonomického růstu je dnes zejména rozvoj mikroelektroniky a pokročilé technologie. Ten umožnil pokrýt zvýšenou poptávku po výrobcích všeho druhu, aniž by muselo být využito všech pracovních sil. Podle Jones (1982) mají computery stejný účinek jako antikoncepce. Antikoncepční pilulky snižují porodnost, silikonové čipy snižují počet pracovních sil. Nahrazují přitom navíc, rozdíl od strojů předchozích generací, nejen ručními a opakovanou stereotypní práci, ale často i práci tvořivou, vyžadující značné intelektuální kapacity. Objevuje se technika, která dokáže produkovat levně služby vysoké kvality a toho druhu, které dříve vyžadovaly velké investice do lidského času, kvalifikace a vzdělání. Zvláštnost působení této techniky (zvláště informační) na nezaměstnanost je v tom, že neredukuje jen velikost poptávky po pracovních silách, ale má i nové požadavky na kvalifikační strukturu pracovníků. Leadbeater s Lloydem (1987) sice hovoří o kompenzačním efektu (nová technologie nejen ruší stará místa, ale vytváří i místa nová), ale nepovažují ho za automatický. Klíčovou otázkou je nejen to, zda nově vytvářených míst bude více či alespoň stejné množství jako míst rušených, ale také to, zda dělníci, kteří ztratí díky nové technologii své zaměstnání, budou mít kvalifikaci (co do struktury i požadavků), již budou vyžadovat nově vytvářená místa. Mnoho zaměstnání sice také zůstalo, ale nová technologie radikálně mění požadovanou kvalifikaci pro jejich výkon. Zejména mikroelektronika a nová informační technologie mají často na pracovní sílu zcela nové požadavky. Navíc smazávají hranice mezi výrobními a řídicími činnostmi. Tím jsou poprvé od počátku industrializace ohroženy masovou a dlouhotrvající nezaměstnaností i profese spojené s řízením a duševní prací („bílé límečky“). Nová technika totiž dramaticky změnila průmysl od dílen až po ředitelské místnosti.

III.11 Masová nezaměstnanost, nebo masové spotřebovávání

Zaměstnanost v mnoha odvětvích závisí nejen na souhrnné poptávce jako takové, ale i na tom, co *Veblen* (1899) nazval *demonstrativní spotřeba* (conspicuous consumption). Člověk se pro koupi výrobků nerozhoduje jen podle jejich užitné hodnoty, ale též podle toho, co si ostatní lidé budou o něm, na základě vlastnictví zakoupeného výrobku, množství. Nekupuje si například jen užitné vlastnosti automobilu, ale i prestiž plynoucí z vlastnictví určité značky či modelu. Vede to sice k mraňání surovinami, ale i k vysoké zaměstnanosti dané růstem potřeb. Průmyslový a technologický rozvoj ve skutečnosti po celá dvě století nahrazoval lidskou pracovní sílu a eliminoval tak pracovní příležitosti. Jeho ničivý vliv na zaměstnanost se však neprojevoval díky tomu, že současně vedl ke zbudování nových potřeb nabídkou nových produktů a služeb (demonstrativní spotřeba přitom hrála roli katalyzátoru). V důsledku toho se vytvářela nová pracovní místa rychlejším tempem, než mizela stará. *Burnham* (1968) to ilustruje na příkladu automobilu. Podle něho koupě automobilu není jen koupí věci ve starém smyslu slova, ale také koupě účasti na státem uznaném soukromém systému dopravy, systému dálnic a systému zajištění bezpečnosti silničního provozu, účasti na opravárenském systému, na systému pojištění, rekreacím systému, systému poskytování stravování v silničním provozu a obecně na ekonomickém systému vůbec, což vše vede k expanzi pracovních míst v různých sférách ekonomické činnosti. Značná část těchto míst je spojena s prosímými už-

váním automobilu, nezanebatelná část z nich ovšem nějakým způsobem souvisí s jeho demonstračními spotřebami.

V situaci, kdy současná distribuce příjmů zaručuje určitou stejnou úroveň spotřeby, nemohou být otevřeny nové trhy ani nabídkou existujících produktů novým sociálním vrstvám, ani stimulací konzumu mezi existujícími skupinami konzumentů. Nové trhy mohou být založeny jen na nových výrobcích. S tím je spojena otázka zajištění investic (i když na mechanismus jejich zajištění se jednotlivá ekonomická paradigma dívají odlišně). V tomto ohledu zejména ekonomové vycházející ze *Schumpetera* zdůrazňují, že ekonomika potřebuje vlnu investic do nové technologie, která by stimulovala nová průmyslová odvětví a nové výrobky srovnatelné s těmi, na nichž byla založena poválečná konjunktura (auto, televize, letecká ap.), a kladou své naděje v tomto ohledu zejména do informačních technologií. Je ovšem těžké představit si stimul k těmto investicím, čili nové výrobky, které jsou určeny pro masovou spotřebu a které by mohly vyvolat budoucí vlnu zaměstnanosti, tak jak tomu bylo v případě automobilu, plastických hmot, domcí vlnu zaměstnanosti, tak jak tomu bylo v poválečném období. Navíc televize, na nichž byla založena vysoká míra zaměstnanosti v poválečném období. Navíc se u řady klasických výrobních odvětví objevuje to, co *Hirsh* (1985:85) v souvislosti s *Hirschovým* pojmem „sociální limity růstu“. Užitná hodnota mnoha zboží se totiž s jejich rostoucím rozšířením snižuje. V určitém okamžiku se například expanze počtu aut stává faktorem snižujícím jejich užitnou hodnotu.²⁰ Především se však zde objevují závažné limity růstu, spojené s neúměrnou zátěží, kterou by pravděpodobně vzbuzení nových potřeb znamenalo pro životní prostředí. Někteří autoři ovšem optimisticky předpokládají, že se zde objeví nová odvětví, která absorbuji dnešní nezaměstnané, aniž přitom neúnosně zatíží přírodu. Popřípadě, že takovou úlohu sehrají vzdělávání, aktivity volného času, turismus, oživení tradic kvalifikované řemeslné práce či služby sociálního státu. Zejména do vzdělávání, jakožto sektoru absorbujičho pracovní síly, se vkládají značné naděje.

III.12 Nezaměstnanost a ekonomický růst

I tak vzájemně rozdílným paradigmatům, jaká představují marxismus, neoklasická ekonomie a keynesiánská ekonomie, je společný předpoklad ekonomického růstu jako podmínky tvorby pracovních příležitostí. Upozorňují na to například *Leach* a *Wagstaff* (1986). Z hlediska neoklasické ekonomie jde o automatický proces. Tržní poptávka bude vyvíjet pracovní místa prostřednictvím ekonomického růstu, pokud bude tržnímu mechanismu zajištěna možnost svobodného působení. Z keynesiánského pohledu není růst automatický, ale je třeba napomáhat mu ovlivňováním poptávky státními intervencemi. Pro marxisty musí být růst regulován v ekonomice založené na plánování investic. Všechna tři paradigma se nicméně shodují na tom, že růst je pro udržení zaměstnanosti nevyhnutelný.

Je zde ovšem námitka, že mezi rychlým ekonomickým růstem a nízkou nezaměstnaností neexistuje přímá korelace. Podle *Jordanova* (1982) mohou sloužit jako historický příklad průmyslové země, které měly vysokou míru nezaměstnanosti i při vysoké míře růstu (USA, Itálie, Kanada, Irsko a Dánsko). Skutečně, přeměna z převážně agrární v převážně průmyslovou a urbanizovanou společnost je často provázena vysokou úrovní

²⁰ To se může stát v okamžiku, kdy jsme nuceni pohybovat se v automobilu městem rychlostí nižší, než jakou se před sto lety pohybovali naši předci koňskou drožkou.

nezaměstnanosti. Růst je často rychlejší v podmínkách nižší než plné zaměstnanosti jsou-li přítomny některé strukturální předpoklady. To, že přestal platit vztah mezi ekonomickým růstem a zaměstnaností, je evidentní i z toho, že vysoká míra nezaměstnanosti se neomezila jen na stagflaci 70. let, ale udržovala se nadále i v období růstu v 80. letech (tehdejší ekonomický růst tedy, na rozdíl od tradičních představ, nezajistil plně zaměstnanost). V 80. letech se oba fenomény vyvíjejí do jisté míry autonomně. Zatímco hrubý domácí produkt roste, potřebné množství práce na jeho získání klesá. *Dahrendorf* (in: *Leadbeater* – Lloyd 1987:8) konstatuje, že moderní ekonomika dnes vyžaduje méně pracovního času než v minulém století a dokonce i před 25 lety. Za použití technické rozvoje může být produkce udržována a dokonce i zvyšována navzdory poklesu produktivity po pracovní síle. Ze dvou způsobů, jak zvyšovat produkci a produktivitu, vyrábí více s tímž počtem pracovníků nebo vyrábět stejné množství s menším počtem pracovníků, nabyl v 80. letech převahu ten druhý. Jones (1982) hovoří o téže věci, když konstatuje, že v nové situaci nemusí paradoxně (jak to odvozoval Keynes) široká poptávka po zboží vést k růstu pracovních příležitostí. Ilustruje to na příkladu amerického zemědělství, které trpí nadvýrobou, ale podíl osob v něm činných klesl z 30 % v roce 1900 na dnešní 3 %. Také velké supermarkety mají dnes počet pracovníků rovnající se asi třetině až čtyřem rodinným obchodům s potravinami, ale obrát asi desetinásobný. Prodej zboží zůstal se v Austrálii mezi léty 1970 a 1977 zdvojnásobil, ale počet osob pracujících u běžných zánových čerpadel klesl o 40 %. To ovšem přináší problémy, protože zatímco reprodukce může být zajišťována i s poklesem produktivity po pracovních silách, reprodukce pracovní síly při poklesu příjmů v domácnostech (pod určitou úroveň) zajišťována být nemůže.

III. 13 Vývoj nezaměstnanosti v České republice po roce 1990

Nezaměstnanost v České republice byla v první polovině 90. let nad očekávání nízká. A to nejen v poměru k ostatním postkomunistickým zemím, ale i ve vztahu k zemím ES a současně i vzhledem k očekávání, že privatizace se svým tlakem na efektivitu produkce povede k exodu z odvětví a podniků charakterizovaných přezaměstnaností. Na rozdíl od srovnatelných zemí bývalé RVHP (Maďarsko, Slovensko, Polsko či NDR) roční míra nezaměstnanosti v České republice po roce 1990 nikdy nepřekročila dvoucifernou hranici a dokonce ani hranici, která vymezuje tzv. přirozenou míru nezaměstnanosti. I podíl dlouhodobě nezaměstnaných v celku nezaměstnanosti (22 %) je v ČR nižší než v zemích ES, i když vyšší než například v USA a v Kanadě.

Tabulka č. 1 : Vývoj míry nezaměstnanosti v ČR po roce 1990

rok	1991	1992	1993	1994	1995	1996
míra nezaměstnanosti	4,13	2,57	3,52	3,19	2,93	3,20

Prameny: Statistická ročenka trhu práce v ČR, Praha, MPSV ČR 1996.
Časové řady trhu práce v České republice. MPSV ČR 1996.

Existující ekonomická i mimoekonomická vysvětlení tohoto jevu. Skutečností je, že v první vlně, která ještě nebyla následována vlnou druhou, se česká ekonomika zbavila jen některých kategorií pracovníků (pracující důchodci, zahraniční pracovníci). Přítom odliv mnoha přebytečných osob z průmyslu zachytily dynamicky se rozvíjející sektor

služeb²¹ (bohužel i bobtnající státní administrativa) a rozvoj drobného podnikání. Zdá se, že tato první vlna nebyla ani tak vlnou „propouštění“ jako spíše „opouštění“ – tedy více či méně dobrovolnou změnou zaměstnání velkou měrou těch podnikavějších jedinců. Je nutno poznamenat, že trh práce byl v období socialismu v ČR silně internalizován – velká část osob se pohybovala na interních pracovních trzích státních podniků a družstev. Akcent na senioritu (daleko spíše než na lidský kapitál) spolu s faktem, že podniky suplovaly mnohé funkce státní sociální politiky, vedly k připoutání pracovníků k podnikům. Mnohé z podniků se snažily udržet své interní trhy práce i v období odbytových obtíží (po rozpadu trhu RVHP a v období budování pozic na jiných trzích) s odvodněním, že nemožno ztratit potenciál kvalifikovaných pracovníků s bohatými specifickými znalostmi, dovednostmi a zkušenostmi, které by, po kýženém překonání recese, na externím trhu jen s obtížemi hledaly.²²

Druhá vlna nezaměstnanosti, vyvolaná důsledným dotažením změn vlastnických vztahů (ty byly v mnoha případech dosud jen nominální) a restrukuralizace české ekonomiky spojené s technickým růstem, je v České republice dosud teprve na obzoru. Přetrvává tak dosud, zejména v quasiprivatizovaných podnicích (s vysokým podílem státního kapitálu či ovládaných různými investičními fondy), značná přezaměstnanost. Ta je spojena se zvláštní formou paternalismu managementu ve vztahu k řadovým zaměstnancům (Možný – Mareš – Musil, 1995) a se snahou managementu uzavírat se zaměstnanci sociální koalice, posilující jeho vliv vůči novým vlastníkům (Mareš – Musil, 1994). Podle *Frydmanové a Janáčkové* (1997) růstu nezaměstnanosti brání i to, že česká ekonomika má relativně nízké mzdové a nákladové a tržní zatím akceptoval tendenci promítání cen vstupů do cen výrobků a tak nevytváří tlak na snižování nákladů (a propouštění). Nízké mzdové náklady také nemotivují k náhradě živé práce kapitálem. Vedle těchto ekonomických brání růstu nezaměstnanosti i řada mimoekonomických faktorů. Jsou to: sklon k podnikání (viz charakter první vlny), snaha o zachování sociálního smíru²³, jež je (možná mylně) považován za podmiňku rychlé transformace ekonomiky, či zájmy managementu státních podniků a podniků zprivatizovaných různými neosobními vlastníky (kteří jsou v zájmu udržení svého postavení nuceni uzavírat sociální koalice se svými podřízenými).

I když je míra nezaměstnanosti v ČR „nepřirozeně“ nízká, došlo již na trhu práce k jistým změnám a tento trh se stává selektivním a dochází k jeho segmentarizaci. Nižší úroveň mezd má podle *Sirovátky* (1997a) rozdílný účinek pro firemní pracovní trhy a pro sekundární – externí pracovní trh: vedle přezaměstnanosti na firemních (interních) trzích práce se vyhraňuje vyšší nezaměstnanost na sekundárních segmentech trhu práce.

21 Zaměstnanost v terciárním sektoru vzrostla o 4,9 % – zejména v odvětví obchodu.

22 *Sirovátka* (1997a) poznamenává, že firemní pracovní trhy se v ČR po roce 1990, v procesech otevření tržní soutěži, privatizace a rekonstrukce velkých podniků, výrazně zúžily (zejména omezení pracovních míst v pomocných profesích – včetně odstěpení a privatizace řady pomocných provozů) a uzavřely (zejména sekundární a marginalizované pracovní síle), ve snaze podniků čirnit při transformaci své regulérní pracovníky.

23 *Možný* (1994) konstatoval, že spolu s devastovanou ekonomikou plnou přebytečných zaměstnanců zdědila nová politická elita od elity staré i její noční můru – jen v jiné podobě. Nezbytnost stability v podobě sociálního smíru se pro ni jeví být stejným imperativem, jako to kdysi bylo pro pokojné budování socialismu.

Postihuje to především určité kategorie pracovníků, které dříve nebyly na takový status levné pracovní síly zvyklé (socialistický režim uměle posunul, deformováním mzdových relací i mzdovou nivelizací, celé profesní kategorie a celá odvětví ze sekundárního na primární pracovní trh). Platí to zejména o nízkokvalifikovaných pracovnících.

Z územního hlediska je nezaměstnanost rozprostřena nerovnoměrně. V protikladu k situaci velkých evropských měst jsou česká a moravská velkoměsta (vedle Prahy i Brno, České Budějovice, Hradec Králové, Plzeň, Zlín) charakterizována velmi nízkou nezaměstnaností (arititou je Praha, kde se míra nezaměstnanosti točí stále kolem jednoho procenta) a to i města s převažujícím průmyslem 19. století (klasické strojírenství, textil). Clusterová analýza okresů podle vývoje míry nezaměstnanosti v období 1991–1996 (viz též Mareš – Rabušic, 1994) vydělila jako problematické zejména okresy Bruntál, Karvinou, Nový Jičín, Píerov, Šumperk (po svém vzniku sem zapadá i okres Jeseník) na severní Moravě, Třebíč a Znojmo na jižní Moravě a Louny v Čechách. Analýza podle okresů je ovšem do jisté míry zavádějící. Vysokou nezaměstnaností (s vysokým podílem dlouhodobé nezaměstnanosti) jsou postiženy spíše mikroregiony (ať již uvnitř okresů, nebo přesahující okresní hranice).²⁴

Otázky a cvičení:

1. Co je předpokladem existence nezaměstnanosti?
2. Co je to masová nezaměstnanost?
3. Proč měla nezaměstnanost 30. let takový účinek?
4. Které skutečnosti vedly k masové nezaměstnanosti 80. let?
5. Musí se i Česká republika obávat masové nezaměstnanosti? Proč ano či proč ne?

IV. TRH PRÁCE, JEHO SEGMENTACE A ROVNOVÁHA NA TRHU PRÁCE

- IV.1 Pracovní trh
- IV.2 Primární a sekundární trh práce
- IV.3 Formální a neformální trh práce
- IV.4 Externí a interní trh práce
- IV.5 Handicapy pracovní síly na trhu práce
- IV.6 Marginalizace na trhu práce
- IV.7 Trh práce a proces globalizace

²⁴ Blíže se problémem trhu práce v ČR zabývají Večerník (1997) a Sirovátka (1997).